

A VIDÁM ROBOT

A korszerű ipari termelésben is minden körülmények között méltósága megőrzésére törekvő ember, a munkás (a technikus, a mérnök, a tisztviselő) és a nap mint nap szükséges kiteljesedést számtalan módon akadályozó modern *munkafolyamat* — tőkés iparban keletkezett — feszültségei már jóval a tudományos-műszaki forradalom kibontakozása előtt a felszínre kerültek, s a megoldások még mindig váratnak magukra. Halmozódnak tehát az energiák azokban, akiknek elvárásai nem teljesültek, nem is teljesülhettek (a kétségbevonhatatlan anyagi gyarapodás mellett sem). Hogy technika és társadalom fejlődése nem mindig, nem mindenütt harmonikus, azt az üzemek, vállalatok hétköznapijai bizonyítják a legszembeszökőbben.

A taylorizmus idején már alaposan felvillanyozódott munkaszociológia évtizedek óta kerülgeti a nagy témát, de az ötvenes-hatvanas években bekövetkezett neki-lendülése sem vitte sokkal közelebb igazán hasznosítható megoldásokhoz. Valami azonban mégiscsak történt: marxista és a marxizmushoz közel álló társadalomtudósok jelentős műveikben kritikailag tárták fel a tendenciákat; a részletes, a szociográfiai elemzéseket követő elméleti általánosítások, merész nyitásaik korunk nagy összefüggéseibe helyezték, s ezzel hitelesebben értelmezhetővé tették az intézményesülő munkahelyi elidegenedést.

Törekvéseik szemléltetésére a nyugati szociológia három jelesének műveiből válogattunk „alapszövegnek“ tekinthető, tudomásunk szerint magyarul eddig meg nem jelent (azonban éppen elég gyakran parafrázált) fejezeteket. C. Wright Mills írása (*Munka és ember*) a *White Collar, The American Middle Class* című kötet (1951) egyik fejezete; Georges Friedmann *Le travail en miettes*-jéből való az *Aki egy és ugyanaz* című részlet (e mű egyik Camus-mottója: „Rohadt az élet munka nélkül. De a lelketlen munkában megfullad és elenyészik az élet“); André Gorz esszéje pedig a *Les Temps Modernes* 314—315. számában jelent meg.

C. WRIGHT MILLS

MUNKA ÉS EMBER

Napjaink munkaszervező intézményei vagy véletlenszerűen jöttek létre (váratlan eredményekre vezető részleges újítások összessége), vagy céltudatos törekvés következményeként (az erőfeszítések a várt eredményhez vezettek). Az egyed elidegenedése a terméktől és a termelési folyamatától kezdetben a modern kapitalizmus irányzatából eredt. Később aztán Frederick Taylor és a tudományos munkaszervezés más szakemberei a szervezett rendszer színvonalára emelték a munkamegosztást: a tervek központosításával és a munkafeladatok újabb részekre bontásának bevezetésével, az üzemekben és az irodákban már régebben kibontakozott

irányzatok tudatos továbbfejlesztésével súlyosbították a szabványosítás következményeit.

Egy külföldi megfigyelő, H. Dubreuil már húsz évvel ezelőtt megállapíthatta az amerikai iparral kapcsolatban: „Taylor módszerének hiányosságai előtűnnek, mielőtt e módszer a munkás lelkében szunnyadó belső erőkhöz közelít...“ Csakhogy ez a következtetés ma már nem helytálló. A tudományos munkaszervezésnek a társadalomtudományokból kifejlődött új iskolája éppenséggel ott folytatja, ahol Taylor elakadt vagy csak általánosságokra szorítkozott. A „*human relations* az iparban“ szakem-



berei most már nem a világitótesteket és az illemhelyeket tanulmányozzák, hanem a dolgozók szolidaritásának és moráljának a kérdéseit. Csakugyan, mint-hogy a folyamatos és hatékony termelés az emberi természetben gyökerező tényezőktől is függ, az adminisztratív demiurgosznak ezekkel is törődnie kell. Az üzem és az iroda — a munkaszervezés tárgyának tekintett — világában egyre nagyobb figyelemre méltatták a társadalmi keretet, az emberi problémákat, a dolgozó személyiségét.

Az irányítók igyekezete, hogy lelkesedést támasszanak a munka iránt, annak a tükrözése, hogy az alkalmazottak nem hajlandók spontán módon elvégezni szokványos teendőiket, s azt tanúsítja, hogy a vezetők felismerik: a dolgozók nem lelkesednek a számukra végső célként kitűzött munkafeladatok teljesítéséért. Továbbá annak is tanúsága ez, hogy ha a szakmai és társadalmi hierarchiában való emelkedés esélyei csekélyek, sokkal nehezebb az alkalmazottak morálját fenntartani. Ezek a mélyebben rejlő magyarázatai annak, hogy a kötelességként felfogott munka „protestáns moráljának” helyébe a személyzeti osztályoknak a morál emelésére törő tudatos erőfeszítése lép. De a dolgozók morálja és szakmai lelkesedése iránt manapság tanúsított nagy érdeklődés nem esupán abból a tényből következik, hogy a modern munka általában elvesztette értelmét. Ez egyben reagálási mód az amerikai társadalomban, főként az üzleti körökben végbement nagy változásokra: gondoljunk a vállalatok hatalmas méreteire és bonyolultságára, hatalmuk mértékére és összpontosítottságára; a New Deal és a Fair Deal keretében a nép jóváhagyásával az állam által végrehajtott szociális intézkedések kibontakozására; s végül a nagy gazdasági válság idejéből visszamaradt gyűlölködésre az üzleti körökkel szemben.

Ezek a tények megváltoztatták az üzleti világ bizonyos köreinek szempontjait; a folyamatot a *The New Men of Power* című könyvben a gyakorlati konzervativizmusról a felvilágosult konzervativizmusra való áttérésnek neveztem. Az új igazolások megelégszések szükségessége, s az a tény, hogy a vállalatok hatalmának növekedését nyilvánosan még nem lehetett elfogadtatni, a hatékonyabb szimbólumok elszánt keresésére ösztönzi a felvilágosult vállalkozókat, akik tudatára ébredtek politikai elszigeteltségüknek a birtokláson kívül rekedt kis alkalmazottak ellenséges óceánjában. „A *human relations* az ipar-



ban” tárgyú tanulmányok csupán e kutatás ideológiai elemét jelzik. A vezetők érdeklődését az ilyen típusú tanulmányok iránt abban való reménykedésük határozza meg, hogy előmozdíthatják az önköltség kisebbedését, a feszültség csökkenését az üzemekben, s hozzájárulhatnak új, hatalmuk összpontosítását igazoló szimbólumok kidolgozásához.

A munkakedv feltámasztásához és növeléséhez olyan új morál kialakítására van szükség, amely az anyagi érdekeltségtől függetlenül is ösztönzi a munkást. A háború idején az igazgatók a hazafiasságra apellálhattak: a cég, a leányvállalat, az üzem vagy az iroda nevében hivatkoztak a magasztos érzelmekre, megkísérelvén hasznot húzni a munkás animista azonosulásából a munkahellyel vagy a szerszámokkal, hogy felerősítsék önkéntes identifikációját a részvénytársasággal. S egyre csak ilyeneket ismételtettek: „Az odaadó munka a vállalkozás lelke”, „A munka iránti lelkesedés magának az amerikai életmódnak a lényege”; de valóban szilárd

ideológiára még nem sikerült rátalálniuk.

Amit ők keresnek — „az a valami az alkalmazott lelkében”, ami külsőleg a „mindenáron meg kell valósítani” típusú magatartásban, a „mindannyian, együttes erővel” attitűdben, a „spontán fegyelemben” nyilvánul meg, abban, hogy „a dolgozók legyenek derűsek, vidámak”. A banktisztviselők esetében például rámutatnak „a tisztviselők fontosságára a bankban és a bank fontosságára a nemzetgazdaságban”. A vezető beosztású tisztviselők társulatának 1947. évi kongresszusán mondták a következőket: „Van valami csodálatos dolog az emberi testben. Tessék valamicskét módosítani vegyi összetételén, s előáll a megbízható személy. Ragaszkodó, s amikor nem megy minden a legjobban, sokat eltér a vezető beosztású tisztviselőtől és a vállalatától, mert rendesek voltak hozzá: sikerült módosítani az ilyen személy vérvéképét. Sikerült bevinni munkájába és környezetébe azt a terméket, amely megváltoztatja a cselekvést ösztönző vegyi anyag összetételét, s ezáltal megbízhatóvá és termékennyé vált... A nálunk dolgozó emberek jóformán maguk sem tudják pontosan, hogy miért, de amikor megkérdik tőlük, hol dolgoznak, s miért éppen ennél a vállalatnál dolgoznak, a következőképpen válaszolnak: »itt és itt dolgozom, nagyon jól érzem magam itt,

GEORGES FRIEDMANN AKI EGY ÉS UGYANAZ

Megállapíthatjuk, hogy a legkülönbözőbb országokban és a legkülönlébb környezetekben valóban sokan igyekeznek arra felhasználni szabad idejüket, hogy a lehető legváltozatosabb módon kiéljék azokat az adottságaikat, amelyekkel munkahelyükön nem tudnak mihez kezdeni. „Az embernek nincs egy bizonyos személyisége otthon, s egy másik, az előzőtől teljesen elütő a munkahelyén: az ember egy és ugyanaz a személy. Munkahelyére kiveti személyes gondjait, csalódásait, rettegéseit, s fordítva: munkahelye minden gondjait átplántálja otthonába.” (Ferdynand Zweig: *The British Worker*. 1952.) Az érdekesség, a jelentőség, a részvétel, a teljesség szükséglete, amelynek kielégítésére nincs lehetőség a műhelyek, az

a főnököm igazán olyan ember, hogy csupa öröm együttműködni vele.“

Az általános érvényű gyakorlati tanács, amely magába foglalja a „human relations” egész új ideológiáját, a következőképpen hangzik: ahhoz, hogy a munkás boldog, hatékony és együttműködésre kész legyen, előbb a vezető káder-t kell intelligenssé, megfontoltá és művelté tenni... Ez már a káder-elit, a mérnökök ál-tárgyilagos kifejezőmódja leplezte távlata. Tanács a személyzeti osztály főnökének, hogy hagyjon fel önkényeskedő, ellentmondást nem tűrő viselkedésével, s inkább igyekezzék — alaposabb megértésükre törekedve és az igazgatóság ellen spontán kialakuló szolidaritásukat ügyesen elterelve és kihasználva — a dolgozókat hatékonyabban kézben tartani és beilleszkesztesdük könnyebbé, hasznot hajtóbbá tenni.

Marx Proudhon-kommentárját parafrázálva elmondhatjuk: a vállalatok jelenlegi kísérletei a munka iránti lelkesedés légkörének a megteremtésére, a munkától való elidegenedés felszámolására — a munkától való elidegenedés keretein belül folyó kísérletek. Akárhogy vesszük, ha az emberek valamelyes megelégedettséghez jutnak munkájuk révén, ez is csak az elidegenedés keretei között következhet be; ami elégedettség életükben lehet, az a munkán kívül adódik: mert immár félreismerhetetlen a szakadás a munka és az élet között.

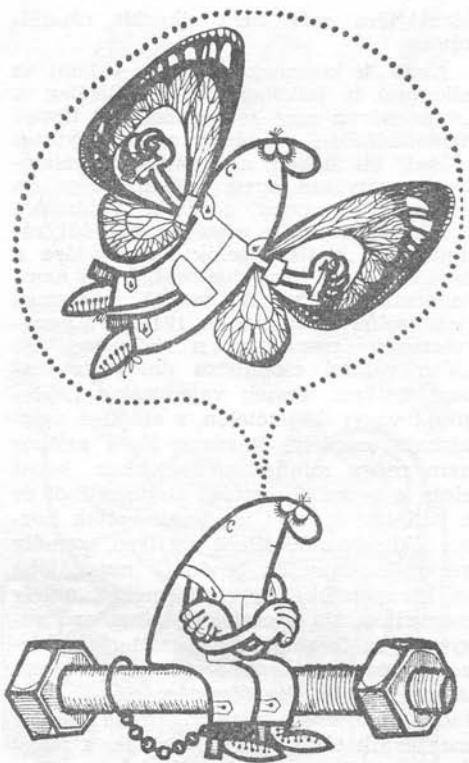
irodák, a bányák, az ipartelepek ésszerűsített munkafeladatainak teljesítésekor, a kielégítetlenség latens feszültségei sok egyén lelki világában nagy nyomással hatnak a munkaidőn túl, a munkanap, illetve a munkahét folyamatos rövidülése folytán mind számosabb „szabad” órákban folytatott tevékenységekre is. Nem mintha a munka mikéntje magyarázattal szolgálhatna a tájegységek, a hagyományok, a művelődési *pattern*ek és a társadalmi-gazdasági színvonal szerint olyannyira változatos tartalmúnak és formájúnak bizonyuló szabad idő eltöltésének jellemzőire. Korántsem arról van szó. Ez esetben is hiba volna valamelyik „tényező” kiemelése azzal a megokolással, hogy *egyetlen* nyitja vol-



na annyira változatos és bonyolult jelenségeknek (M.J. Dumazedier).

Mindamellet az aktív pihenés, a rendszeres, komoly, teljes értékű tevékenységek kedvelése manapság olyan arányokat ölt, hogy lehetetlen összefüggésbe nem hoznunk ezt a jelenséget ipari társadalmaink hatalmas szektorai „kenyérkereseti feladatai“-nak jelenlegi fejlődésével. Régebbi tanulmányainkban szoltunk már arról, hogy szabad idejünkben egyre többen barkácsolnak, végeznek mindenféle mellékes tevékenységet, fizikai munkát „kicsinyített modelleken“. Az ilyen természetű aktivitások vagy spontán egyéni megnyilvánulások, vagy pedig nagyon is különböző szellemiségeknek és szándékoknak megfelelően az állam, illetve bizonyos magánszervezetek ösztönzésére bontakoznak ki. [...]

Másfelől meg kell jegyeznünk a következőket: a versenyszellemre épült társadalmakban, mint amilyen az Egyesült Államok és a fejlett kapitalizmus más országai, ahol magas fokú a műszakiség, ahol a fogyasztók a hirdetések mindenütt jelen levő és dinamikus hatásának alávetettek, a feladatok szétaprózódása nem mindig arra ösztönzi áldozatait, hogy szabad idejünkben összetettebb tevékenységekre törekedjenek és ily módon kompenzálják emberi teljességük megcsontosulását. (Jacques Ellul *La technique et l'enjeu du siècle* című művében szigorú bírálósnak veti alá a kommersz, a szabványosított időtöltést.) Éppen ellenkezőleg, a munkafeladatok részekre bontása néha a munkaidő utáni életüket is szétzilleszti, ösztönzi az agresszív tendenciákat; ilyen esetekben mindenfajta izgatószer, szerencsejátékok és fogadások, alkohol, kirívó fogyasztói szokások vagy megnyilvánulások (*conspicuous consumption*), durva szórakozások (például: *stock-cars*), „sport“ vagy művészi eseménynek mondott tömeglátványosságok, boks, szabadfogású birkózás, autóverseny, rémfilmek és krimik révén igyekszik kiélni magát a személyiség. Ennek megfelelően jó néhány, többé-kevésbé freudista árnyalatú amerikai megfigyelő a munkásoknak a hétköznapitól eltérő hétvégi magatartását azzal magyarázza, hogy hét közben — az önkényesen rájuk mért ésszerűsítések keretében — speciális műveleteket kell végezniük, részműveletek gépies ismétlésé-



re kényszerülnek, mint például a nagy detroiti gépkocsigyárak futószalagjai mellett.

Mások a munkától való menekvés egyre erősödő irányzatát tartják fontosnak. Daniel Bell, az egyik legmélyebbre hatoló egyesült államokbeli iparszociológus szerint ez a tendencia volna a legjellemzőbb napjaink amerikai munkására. A következőket írja erről: „A munkás fáradtá, szórakoztá, a balesetek veszélyével szemben elővigyázatlanná válik, vagy pedig menekvést keres a valóságtól, s elmerül a már-már rögeszmés álmódosítások miriádjában. A munkás nagy és hiú ábrándja továbbra is az, hogy maga dönthesse saját ügyében, »a maga gazdája« lehessen. Egy kutató, aki huzamosabb ideig üzemben is dolgozott, megjegyzi, hogy az üzem elhagyásának a lehetősége a legfontosabb beszédtema a munkaidőben.“ (Daniel Bell: *Notes on Work. Encounter*, 1954. 6.)

ANDRÉ GORZ

ÜZEMI DESPOTIZMUS

Az üzemi despotizmus egyidős magával az ipari kapitalizmussal. A termelési technikáknak és az általuk eluralt munkaszervezésnek mindig is kettős céljuk volt: a tőkés hasznára a lehető legtermelékenyebbé tenni a munkát, és a termelőeszközök elrendezése és működtetésük objektív követelményeinek révén maximális teljesítményt kényszeríteni a munkásra. A termelési folyamatot oly módon szervezték meg, hogy a munkás a maximális teljesítményre való kényszerítettségét fogadja el magában a gépben rejlő követelményként, az anyagban rejlő parancsolatként, amely már csak azért is kérlelhetetlen és megfellebbezhetetlen, mert nem nagyon különböztethető meg a bonyolult gépezet működési törvényeitől — hiszen ezek látszólag semleges, minden emberi akarattól és tiltakozástól független törvények. A munkásnak el kell viselnie a munkát, napi munkája mennyiségét és természetét, mégpedig úgy, mint egyetlen lehetséges módját egy olyan gép kiszolgálásának, amely számára az egyetlen lehetséges gépnek tűnik, a termelés technikai problémái egyetlen lehetséges megoldásának.

Erre azt lehetne mondani, hogy minden gép emberi találmány; amúgy is a tőke érdekeit szolgáló és a munkások munkájának természetét és mennyiségét előre megállapító nem-munkások találmánya. S mindehhez még hozzá lehetne fűzni: vajon az anyagban rejlő kényszerűségek által a munkásra kiszabott teljesítmény elérhető, sőt túlteljesíthető lenne kényszerítések nélkül is, ha a munkások részt vehettek volna a termelés elgondolásában és eltervezésében, a célok meghatározásában és végrehajtásuk mikéntjének a megválogatásában? Ezek a kérdések manapság kezdenek evidensekké válni, de nem érintik a lényegét; fel sem merülhettek ebben a formában, amíg a tőkés ipar céljai — mint külső limitjükbe és logikájuk külső tagadásába — beléjük nem ütköztek; vagyis a tőkés ipar a munkások ellenállásának tulajdonítható ama lehetetlenségbe ütközött, hogy céljait normális eszközével, azaz munkára kényszerítéssel érje el.

Valójában a kényszerítés mélyebb értelmé nem abban rejlik, hogy a rákényszerített, a kényszerűen végzett munka nagyobb hatékonyságú annál,

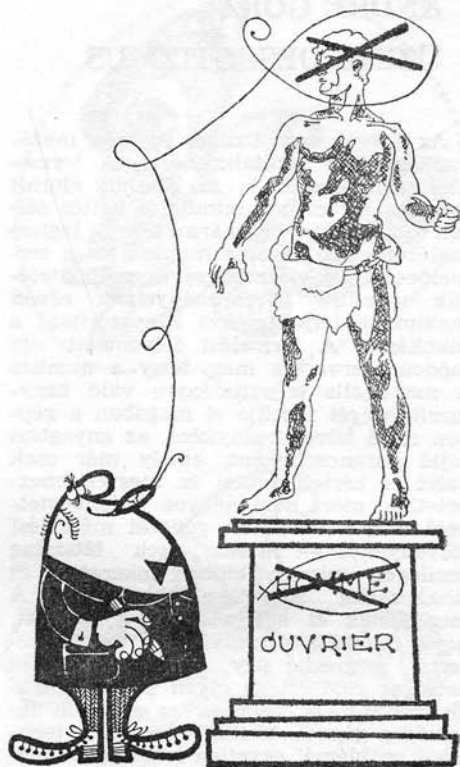
amelyben az önkéntes vállalásnak is része van. A kényszerűségből végzett munka gyökerét, szükségességét a tőke szempontjából inkább a társadalmi munkamegosztásban kell keresnünk, vagyis abban a tényben, hogy a tőke céljai idegenek a munkásoktól, és idegeneknek is kell maradniuk tőlük; a munkásokat rá kell venni arra, hogy erejük végső megfeszítésével dolgozzanak egy olyan eredmény (a tőkefelhalmozás) elérésén, amelyhez semmi közük, s nem is kell hogy legyen valamelyes közük hozzá. Azt állítani, hogy jobban, hatékonyabban, kényszerítés nélkül és jószántukból dolgoznának, ha termelésük eredménye az övék lehetne és a munkafolyamat az ő ügyüknek tűnne, egyértelmű azzal, hogy a munkafolyamat tökéletesítése tulajdonképpen összeegyeztethetetlen a kapitalizmussal. Ennek tudatában voltak már a manufaktúrák tulajdonosai is. Valóban, ha a munkások beleszólhathatnak a munkafolyamat céljába és milyenségébe, a tőkefelhalmozás megszűnik a termelés vezérlő finalitása lenni; inkább más céloknak rendelték volna alá, vagy legalábbis más célokat is szem előtt tartottak volna, például a munka örömet, hasznosságát, a termékek használati értékét, a szabad idő növelését stb. Azt is mondhatnók: a tőkefelhalmozás csakis úgy fokozható maximálissá, ha a munkásokra tőlük idegen és olyan követelményként erőszakolják rá, amelynek minden más követelmény alárendelt. A kapitalizmus csakis úgy fejlődhet és válhat tartóssá, ha a tőke igénye — a növekedés — a tőkés személyében elkülönült igényként testesül meg, s a tőkés a tőke funkcionáriusaként a termelés helyén abszolút, despotikus hatalom birtokosa. A munka elnyomó jellegű megszervezésének a célja éppen e hatalom kinyilvánítása. Az oppresszív munkaszervezés — akárcsak az ipari építéset nyomasztó jellege, az üzemszerek elhanyagoltsága, szennye, zaja, füstje, minden kényelmetlensége — a tőke osztatlan uralma kifejezésre juttatásának módja.

Az ipari kapitalizmus létrejöttének története a termelés szintjén ugyanúgy kiolvasható, mint a tőke különálló hatalommá szerveződésének, vagyis annak a története, ahogy a munkáltató a termelőeszközök kizárólagos tulajdonosává vált. A termelőeszközök tőkeként a tő-



kés vegyítiszta igényei szerint a többi eszközök nélkül nem működhetnek, hanem csakis úgy, hogy előbb megfosztották és elválasztották a munkásokat gépeiktől, mégpedig még mielőtt a gépek túlfejlődtek volna a kézművesek technológiáján. Az első manufaktúrák szövőgépei jóformán semmiben sem különböztek a kézművesek szövőszékeitől. Nem műszaki okokból összpontosították őket a tőkés manufaktúrákban, hanem azért, hogy lehetővé tegyék a munkálatok számára a termelés és a munkaerő egészének a kisajátítását és ellenőrzését, s hogy aztán ezeken a gépeken olyan ütemben és annyi ideig dolgoztassanak, amennyire jószántából egyetlen szabad takács sem vállalkozott volna.

A tőkés technológia és munkamegosztás tehát nem önmagában vett termelési hatékonysága folytán fejlődött ki, hanem az elidegenedett és ráerőszakolt munka összefüggésében értelmezhető hatékonyság következtében, vagyis az olyan munkafolyamatban, amely tőle idegen célnak alávetett. A tőkés technikák nem a termelés és a termelékenység általános emelésének maximalizálását, nem akármilyen munkások termelékenysége emelésének maximalizálását célozták, hanem a tőke érdekében olyan munkások termelékenységét igyekeztek felfokozni, akiknek nem állt érdekében „mindent beleadni”, hiszen termelésük célját ellenséges szándék szabta meg. Hogy rákényszerítsék a munkást a tőle idegen akarat előtti behódolásra, előbb a lehető legteljesebb mértékben el kellett veszítenie nemcsak a termelőeszközök tulajdonát, hanem az ellenőrzést is ezen eszközök működése fölött, vagyis azt a szakmai ismeretekből, ügyességből, *know-how*-ból összetevődő hatalmát, amely a gépek működtetését biztosíthatta volna mindenféle — mérnökökből, technikusokból, a karbantartás szakembereiből álló — hierarchikus keret nélkül is. Ez a keret olyan személyek összessége, akiket műszakilag még csak nélkülözhetne valahogy az üzem, de politikai szerepük a munkások függőségének, alárendeltségének, az eszközöktől és a termelési folyamattól való elkülönítettségüknek a perpetuálását szolgálja. Bizonyos felaprózott munkafeladatok (például az összeszerelés) egyes részmuveleteinek újra-összehozásából álló feladatbővítéstől eltérően a munkafeladatok feldúsításának (*job enrichment*) a lényege éppen az, hogy visszaszámraztatja a termelő munkásra a szabályozás, az előkészítés, a karbantartás és az ellenőrzés ama felelősségeit, amelyektől megfosztották volt. A munka-



feladatok feldúsítása fölöslegessé teszi a „mester kádert”, a „termelés altisztjeit”. Végso soron az üzemi hierarchia szerepe az, hogy — az ellenőrzést elkülönült hivatássá változtatva — kivonja a munkások ellenőrzése alól a gépek működtetése módozatainak és feltételeinek irányítását. Csakis így kerekedhetnek felül elidegenedett, önállósult, a munkások behódolását megkövetelő hatalomként a termelés eszközei és folyamatai.

A tőkés technológia története úgy értelmezhető, mint a termelésben közvetlenül részt vevő munkaerők szakmai lefokozásának története. A lefokozás folyamata persze nem lineáris; úgy tűnik, minden egyes technikai forradalom az elején részlegesen átsap önmaga ellentétébe. De rögtön utána ismét felülkerekedik az általános irányzat: az új műszaki berendezések működtetése megkövetelte új szakmai minőségek ismét részekre bomlanak, a legkvalifikáltabb termelés munkásainak szakmai illetékesége ismét — önállóságuktól megfosztott — származékos szakmákra bomlik, és az

ellenőrzés, tehát a termelő folyamat fölötti hatalom gyakorlása, amelynek lehetősége benne rejtett a kezdeti szakmai illetékességben, elkülönült funkcióként szállt át nem-munkásokra. Az automatizálás — hatásaiban — teljes mértékben összhangban van ezzel a folyamattal: minthogy olyan típusú gépesítéssel jár, amely szakmailag lefokozza és feldarabolja a termelési feladatokat, lefokozza és feldarabolja magukat az ellenőrzési feladatokat is. Miután a gépesítés megfosztotta a munkásokat az ellenőrzés minden lehetőségétől, s e funkció áthárult tőlük elkülönült munkaerőkre, az automatizálás a maga során az ellenőrzési teendőket átszámraztatja az ellenőröket ellenőrző gépekre.

Mégis néhány esztendeje a szakmai lefokozás folyamatának részleges inverziója észlelhető. Egyes iparágakban a munkáltatók kezdik felismerni, hogy a munka elnyomó jellegű megszervezése annak az ellenállásnak, közönyösségnek, pontosabban meghatározhatatlan ellenséges érzületnek a következtében, amelyet kivált, megfosztja a vállalatot a munkások nagy értékű leleményessége és alkotó szelleme gyümölcsöztetésének lehetőségeitől. A selejt növekszik, a tévedések, a szabotázások, a munkabalesetek sokasodnak, a hiányzások és a munkaerővándorlás (*turnover*) arányai ijesztővé válnak, a munkaerő toborzása nehézségekbe ütközik. Miután minden tőlük telhető módon megtagadták minden lehetőségét annak, hogy a munkás kezdeményezhessen és ellenőrizhessen, a munkáltatók (most már a gépek által emberségük teljességétől megfosztottak láttán) felismerik azt, amit a munkások mindig is tudtak: ha a munkás nem ad bele mindent munkájába, ha szigorúan csak ahhoz tartja magát, amit előírnak neki, az üzem akadozva működik. A munkafeladatok szigorú előre meghatározottsága — szerzői ellen fordul. A termelékenység csökken.

Annak a következménye volna ez, hogy a „racionalizálást” túlfeszítették? Vagy a munkások változtak volna meg, s az elnyomás régi mértéke most már elviselhetetlenné vált volna számukra? Tulajdonképpen mindkét kérdésre igenlő a válasz. A General Motors legkorábbi üzemében, ahol a „szakmailag lefokozódtak” aránya oly nagy, hogy a berendezések felét már nem tudják használni, a munka intenzitása és egyhangúsága mindazon túltesz, amit eddig a futószalag mellett dolgozó munkásokra kiróttak. Ám ez a tény önmagában mégsem elegendő az ipari rendszer akadozá-

sainak magyarázatára. Az alapvető ellentmondás, amelybe a kapitalizmus beleütközik, abból a tényből következik, hogy a munka szakmai lefokozódása egyidejű a munkások társadalmi kvalifikációjának növekedésével és mindenféle — termelőerőként felfogott — munka társadalmi diszkvalifikációjával (vagy értéktelenedésével).

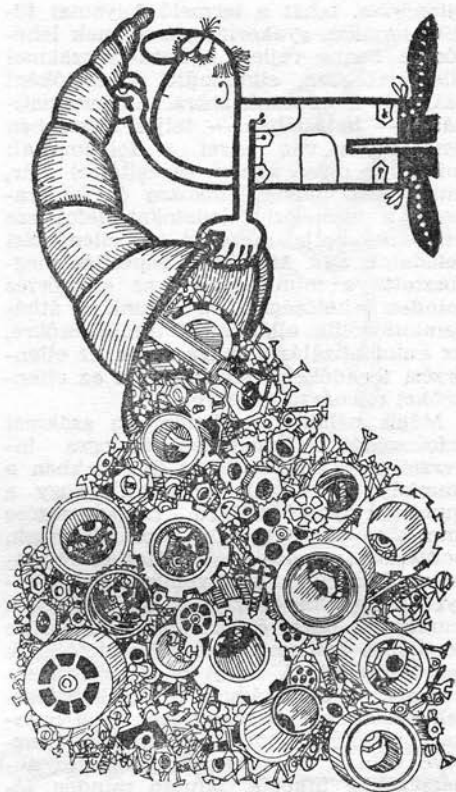
Egy igen elterjedt tézissel ellentétben a munkások megnagyobbodott társadalmi kvalifikációja nem a hasznos vagy haszontalan (iskolai) ismeretek gyarapodásában gyökerezik; az iskolában kevesebbet tanulnak, mint régebben. Az iskola célja sohasem a betanítás volt; az embereket nem az iskolai oktatás során képezik ki, hanem inkább úgy, hogy olyan „pedagógiai helyzeteket” teremtenek számukra, amelyekben a *praxisukban* felfedezhető gyakorlati-elméleti követelmények folytán kényszerülnek rá a tanulásra. A tanulásra sokkal termékenyebb és hatékonyabb módszerek is vannak az iskolázásnál, miként erre Ivan Illich oly kitűnően rámutatott. Egyáltalán beiskolázásra azért kerül sor, mert a látszólagos céljától eltért oktatás ürügyén és alkalmával az emberek bizonyos értelmű társadalmi megszelídítésére törekvenek: az élő, nem kodifikált kultúra rovására meg akarják tanítani őket a Mások Tudásának és a monumentális Tudományos Kultúrának az imadására; meg akarják tanítani őket behódolásra, fegyelemre, a hierarchia tiszteletére. De éppen ez az, ami már nem megy: az iskola (az iskolai oktatás) és az üzemi despotizmus válsága kéz a kézben jár. Az iskolai oktatás befogadhatatlanná válik, mert a tudományos kultúra és a kodifikált tudás mellett egy új, sok mindentől kialakult, de életes kultúra (vagy szubkultúra) bontakozik ki a társadalom és az iskolai szelídítés ellen. S elfogadhatatlanná válik a „munkakultúra”, mert jó ideje már annak, hogy átcsapott önmaga ellentétébe: a munkásnak kultúrától való megfosztójává, hogy alkalmazkodjék az üzemi barbársághoz, a militarizált munka hierarchiájához, részekre való felbontásához.

Alaposabban átgondolva: az ilyenfajta iskola révén maga az Iskola válik elfogadhatatlanná, hiszen az ilyen munkán át immár a munka diszkvalifikálódik: ha szükséges is a tőkés társadalmi viszonyok újratermeléséhez, virtuálisan megszűnt szükséges lenni az imperialista metropolisos lakosai létfenntartásának a biztosítására. Nem arról van szó, hogy fölöslegessé vált volna a munka; végeredményben továbbra is minden gaz-



dagság forrása marad; a kommunista forradalom után többet, nem pedig kevesebbet fogunk dolgozni. Csakhogy az érettsége korszakába jutott tőkés társadalomban egymástól elválaszthatatlanul keveredik a szükséges és a fölösleges munka, a hasznosnak és a pazarlásra szántnak az előállítás, a gazdagságok létrehozása és elpusztítása, a használati értékek és a hasznavehetetlenség. A nélkülözés megszűnt a (késeletetett) birtoklás feltétele lenni, a sanyargatás a munkában és azon kívül már nem szükséges az inség feletti győzelemhez és a természet lebírásához. „Az elnyomás kezd értelmetlenné válni“ (Herbert Marcuse); jobban élhetnénk, ha kevesebbet termelnénk, éppen csak másképpen kelene dolgoznunk, fogyasztanunk és élnünk. Az egész munka, úgy, amilyen a kapitalizmusban, elértéktelenedik, hitelét veszti és értelmetlenné válik, ugyanúgy, ahogyan a javak egy marginális fölöslege a tökéletes egyensúlyban levő piacra jutásukkal megfosztják értéküktől az összes hasonló javakat, amelyeket visszavetnek a marginális árra. Az egész erőtetett, elidegenedett és győtrő munka oly elfogadhatatlanná válik, mint bármely önkényes zaklatás, mihelyt a tökefelhalmozás, amely miatt minden munkát kikényszerítenek, már csak rombolások, fényűző túlfogyasztások és pazarlások árán folytatódhat.

Ezekben az összefüggésekben a munkáltatók érdekeit szolgáló pszichoszociológusok kísérletei a munkások kibékítésére a munkával az üzemi despotizmus felszámolása útján inkább új manipulációnak, mintsem az alapvető ellentmondások megoldási törekvésének tűnik. A pszichoszociológusok úgy vélik, hogy a munkától való elhidegülést, a munkával szemben megnyilvánuló ellenállást a részekre felbontott, ismétléseket megkövetelő, militarizált munkafeladatok érdekeltenségével magyarázhatják. „A nemtörődomség, a közömbösség és a felelőtlenség a helyes magatartás az abszurd munkával szemben“ — írja Frederick Herzberg. S hozzáfűzi: állítsátok vissza a munkafeladatok eredeti összetettségét és dúsítsátok fel őket; adjátok vissza a munkás rendelkezési jogát munkaritmusa és (bizonyos keretek között) munkaidejének megállapítása fölött; többé ne különítsétek el a termelőeszköztől és a termékektől, bizzatok rá értelmes feladatokra, amelyek megteremtik önkéntes együttműködése, kezdeményezése, felelőssé válása feltételeit, s munkafadatai ismét „értelmessé“, „érdekessé“ válik, teljesítménye nagyobbodik, a hibák, a selejt



Unipán Helga rajza

csökkennek, a hiányzások és a munkaerővándorlás arányai kisebbednek.

Az eredmények a fentiek igazát bizonyították mindenütt, ahol kikísérletették a munkafeladatok bővítését és feldúsítását. Ez azt bizonyítaná, hogy a munkások kibékíthetők a munkával, hogy a munka abszurditása és a munkások kiszákmányolása eredményesen elleplezhető? Hogy a munkások eluralása a tőkéséek által és elkülönítésük a termelés eszközeitől már nem szükségesek a töke hatalmának a biztosításához? Hogy az üzemi despotizmus felszámolása, az „üzemi demokrácia“ bevezetése lehetséges, mégpedig magának a tőkének az érdekében? Röviden: a termelés és a hatalom, noha egymástól különböző, de ez ideig együtt járó technikája valóban elválasztható egymástól és a rákényszerített munka ellen irányuló munkáslázadás más irányba volna terelhető?

Véleményem szerint az ilyen absztrakt formában megfogalmazott kérdéseknek nem sok értelmük van. Ugyanis a munkafeladatok bővítésére és feldúsítására

irányuló kísérlet sikerének a feltételei mind ez ideig nem általánosíthatók. Mindössze néhány ilyen kísérletre került sor a világon, s mindegyiket hosszasan elő kellett készíteni. Mindegyik kísérlet megkövetelte a résztvevők szigorú kiválogatását, előbb az önkéntesség, majd a kooptálás alapján. A képlet csak ott bizonyult eredményesnek, ahol a munka iránt „pozitív magatartást” tanúsító munkáscsoportokra korlátozódott a kísérlet. Nincs példa arra, hogy bárhol a harcoss, engedetlen és politizáló munkásokosztály „visszanyerhető” lett volna a munkafeltételek és a munkaléggör egyébként valóságos megjavításai útján, amelyeket a munkafeladatoknak — a kis üzemi basák és az ellenőrök eltávolításával mindig együtt jár — újraharmonizálása megvalósíthatóvá tesz. Éppen ellenkezőleg, ott, ahol a munka tőkés szervezése elleni munkásharc a munkások autonóm szervezési formáira és követeléseire vezetett (a munkások által visszahívható üzemi és szekció-bizottságok, az üzem önkormányzata stb.), nemcsak hogy a munkáltató nem tett „demokratikus” engedményeket, hanem mindent megmozgatott a munkáellenállás autonómiájának a megtörésére, a közvetlen demokrácia üzemi szerveinek (gyűlések, bizottságok, tanácsok) betiltására, s a közvetett képviselőre alapozott szindikátusi keret hatalmának a visszaállítására.

A munka nem despotikus szervezése új formáinak jellegét — mint minden reformát — a bevezetésükre vezető erőviszonyok határozzák meg. Ha nyugodt körülmények közepette, a munkáltató kezdeményezésére, a diffúz és szétaprózott munkáellenállás (hiányzások, közömbösség, a munkahely elhagyása, selett) megelőzését szolgálják, a tőke szempontjából hasznosak lehetnek, s hegemoniáját — legalábbis ideig-óráig — megszilárdíthatják. Ha azonban a munkaszervezés új formáit a munkások szervezett akciói azon melegében követelik vagy kényszerítik ki, a munkáltató küzd ellenük mint a tőke tekintélyével összeegyeztethetetlen munkáshatalom ellen; csak miután sikerül letörni a munkások autonóm hatalmát és helyreállítani a

munkáltató tekintélyét, gondolhat a munkáltató arra, hogy olyan változásokat engedélyezzen, amelyeket visszautasított, amíg nem ő kezdeményezhette őket. A munkafolyamat „demokratizálása” kétértelmű, mint minden reform: ha felülről vezetik be, akkor a munkások ellenállásának tőkés részről történő reformista ellensúlyozása; ha azonban valamely erőpróba során lentről kényszerítik ki, rést üt a tőke uralmi rendszerén; az erőpróba azonban csak abban az esetben dőlhet el a munkások javára, ha végül is túllép az üzemi kereteken.

Nem helyénvaló csupán magának a munkafeladatnak a bővítése mellett vagy ellen szólni. Ha ez a bővítés stétűzza egy bizonyos munkaszervezés objektív technikai szükségességének a motorját, ha sikerül megszabadítania a munkásokat a kis basák közvetlen elnyomásától, az eldurvulástól és az elszigetelődéstől — akkor a munkásokosztálynak olyan fegyvere, amellyel súlyosbíthatja a kapitalizmus ellentmondásait és növelheti nehézségeit. De a munkásokosztálynak meg kell tanulnia bánni ezzel a fegyverrel, értenie kell ahhoz, hogy az üzemi despotizmus és az örült munkafeladatok elleni harcot egybekapcsolja a kizsákmányolás és az elnyomás minden formája, az „ésszerű” tőkés termelés elleni harccal.

A pszichoszociológusok arra a posztulátumra alapoznak, amely szerint az intelligenciát, felelősséget és „alkotókészséget” megkövetelő „jó munka” — végső rendeltetésétől függetlenül — önmagában hordozza saját értelmét. De vajon lehet-e érdekes és értelmes egy tévékészülék összeszerelése, ha hülyék a műsorok; lehet-e értelmes a rossz minőségű és gyorsan elhasználódó, a közlekedési dugókban veszteglésre ítélt gépkocsik gyártása? Mi értelme lehet az olyan munkának, amelynek domináns célja (a tőkefelhalmozás) is értelmetlen? A munka tőkés szervezése elleni tiltakozás a rendszer egésze létjogosultságának kétségbevonását implikálja. Csakis kifejezett és magának törvényt szabó tiltakozással lehet megakadályozni az üzemi despotizmus felszámolását célzó munkáellenállás reformista lefokozódását és eredeti céljától idegen felhasználását.

Fordította Farkas László